

В. А. ІЛЛІНСЬКА
(Київ)

КУРГАН СТАРША МОГИЛА — ПАМ'ЯТКА АРХАІЧНОЇ СКІФІЇ

Курган Старша Могила¹ знаходиться на величезному скіфському могильнику, розташованому в урочищі Стайчин Верх, біля с. Оксютинців, Роменського району, Сумської області. Цей курганний могильник входить до групи скіфських пам'яток басейну р. Сули².

Своїми розмірами Старша Могила не поступається перед значнішими з відомих нам скіфських курганів. Колись висота її становила 21 м, а окружність досягала 400 кроків³. Ще й досі величезні залишки цього кургана у вигляді зрізаного конуса, висотою 10 м, з глибокою ямою-колодязем у центрі, вражають стрімкістю та збереженістю своїх схилів. На Посуллі з цим курганом може бути порівнений лише інший, також відомий, курган (висотою 19 м) біля х. Шумейка (поблизу с. Вовківців).

Розкопки кургана Старша Могила почав у 1876 р. аматор-колекціонер Т. В. Кибальчич. Він зрізав вершину насипу і перерізав південну частину кургана ямою завширшки близько 3,5 м, заглиблюючись уступами в центральну частину до материка. Тут він підійшов до південно-західного кутка дерев'яної похоронної будівлі, величину та будову якої неможливо було визначити без розширення розкопу. Але продовжити далі роботи Т. В. Кибальчич не наважився.

Наукове дослідження кургана було закінчено в 1888—1889 рр. Д. Я. Самоквасовим, який, продовжуючи попередні розкопки, зняв вершину насипу на глибину 7 м, прорив в її центральній частині квадратний колодязь, ширина сторони якого вгорі становила 28 м, а внизу — 14 м; південний бік кургана перерізав траншеєю завширшки 7 м. Колодязь і траншея були доведені до материка.

У розкопаній ділянці насипу знайдено черепки глиняного посуду, бичачі та баранячі кістки, бронзовий наконечник стріли та два бронзові ножі (табл. IV, 1, 2), що лежали на глибині 15,4 м вістрями на північ.

Під насипом кургана була відкрита могильна яма розміром 8,5×5,7 м, витягнута у напрямі північ—південь, глибиною 4,25 м, по-

¹ Матеріали з розкопок кургана Старша Могила зберігаються в Державному історичному музеї в Москві. Користуючись нагодою, висловлюю подяку дирекції музею за дозвіл опублікувати цей матеріал і особисто завідуючому археологічним відділом О. П. Смирнову.

² Див. план курганних груп біля сс. Оксютинців та Вовківців у т. II „Археологічних пам'яток УРСР“, вид. АН УРСР, К., 1949, стор. 141, рис. 1, 2, 4.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб., 1894, стор. 166.

крита накатом з товстих дубових колод, покладених у два ряди: верхній — вздовж (з півночі на південь), нижній — впоперек ями. Північний край могили був на 0,7 м вище південного, так що переkritтя положисто спускалося з півночі на південь. Для кінців колод накату по краях ями були зроблені спеціальні виїмки в ґрунті.

На дні ями вздовж її південного боку проходила материкова приступка 2,8 м довжини та 0,7 м ширини. По кутках могили збереглися

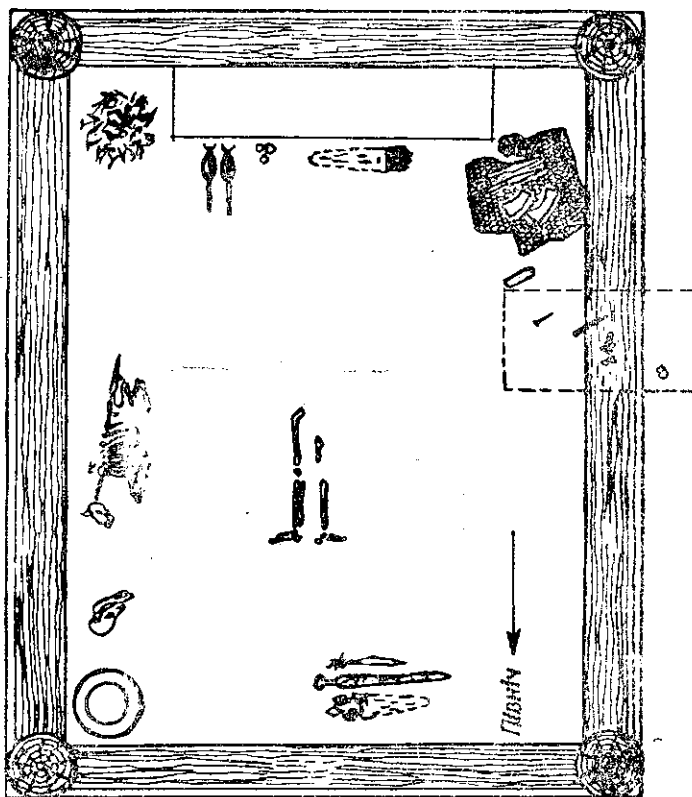

Рис. 1. План поховання в кургані Старша Могила (за Д. Я. Самоквасовим).

сліди товстих дубових стовпів, укопаних в ями, а між ними — залишки дубових колод, покладених горизонтально, зрубом вздовж стін ями (рис. 1).

У середині могили лежав ногами на північ похований, від якого збереглися лише кістки ніг та частина таза. При ньому знаходилися: залізний ніж типу бронзових ножів, знайдених у насипі, та залізний короткий меч (табл. I, 3) із залишками дерев'яних піхов, прикрашених бронзовим наконечником (табл. III, 7).

Біля північної стінки могили була розміщена зброя: довгий залізний меч (76 см довжини) із залишками піхов, прикрашених бронзовим наконечником (табл. I, 1); кусок чорної смолистої речовини, рештки дерев'яного сагайдака з кістяною застібкою (табл. II, 1), обтягнуті фарбованою шкірою, та залізне вістря. В сагайдаку знаходилося 146

бронзових наконечників стріл різної форми та розміру (табл. II, 2—22), 40 залізних (табл. II, 27—29) та 20 кістяних (табл. II, 23—26).

У північно-східному кутку ями стояла велика глиняна посудина, „подібна до двох амфороподібних великих посудин, що були знайдені С. А. Мазаракі в курганах, розташованих в околицях с. Попівки“¹; тут же був знайдений череп свині, а біля східної стінки лежав цілий кістяк теляти з залізним ножем поміж ребер (табл. III, 4).

У південно-східному кутку ями знаходилися речі від кінської збруї: бронзові (3 пари, табл. III, 5, 6, 8) та залізні вудила (13 пар), бронзові (табл. III, 3), залізні (табл. III, 1) та кістяні псалії (11 пар, табл. IV, 3—10), до 30 кістяних стовпчиків циліндричної та кубічної форми з поперечними отворами (табл. V, 13—17), кругла продірявлена кісточка, масивний бронзовий налобник (табл. V, 3), чотири бронзові бляшки у вигляді голівок баранів (табл. V, 11), вісім бронзових бляшок з поперечно наскрізними отворами на кубічній основі, прикрашені зображенням коня, що лежить з підібраними ногами й повернутою на спину мордою (табл. V, 1, 5), маленькі подвійні бронзові бляшки з ушками (табл. V, 9, 10), ворворки (табл. V, 6, 12) та клаптик шкіри.

Біля східної половини приступки знайдено два бронзові навершя, прикрашені голівками биків (табл. III, 2, 2а, 2б), насажені на залізні стержні, від яких на відстані 1,4 м було видно сліди від дровків. Біля західної половини приступки, за свідченням Д. Я. Самоквасова, лежали залишки лука та сагайдак із різьбленою бронзовою застібкою (табл. II, 30), а в ньому — 93 наконечники стріл (табл. II, 31—33).

У південно-західному кутку ями знаходилися такі предмети озброєння: чотири залізні наконечники списів (табл. I, 2, 4, 5, 8), дві залізні сокири (табл. I, 6, 7), пластинчатий панцир із залізних пластин та 30 подібних бронзових пластин (табл. V, 18—24).

У західній половині могили був відкритий грабіжницький підкоп, в якому знайдено залізні пластини від панцира, залізний „цвях“ — плоский долотоподібний предмет, що служив, очевидно, знаряддям для підкопування, та окремі кістки людини.

З часу розкопок кургана Старша Могила минуло вже понад 60 років, проте, як це не дивно, він досі не увійшов до числа видатних пам'яток Скіфії. Причиною цього, очевидно, є те, що в похованні, в якому, хоч воно й було попрабоване, збереглося все ж чимало інвентаря, не було знайдено ні скіфського золота, ні предметів мистецтва грецької роботи, ні будь-яких інших ефектних знахідок, які могли б привернути увагу тогочасних археологів.

Відкриття кургана Старша Могила майже не було поміченим. Цій пам'ятці не було присвячено ніяких праць, крім загального її опису в звітах Д. Я. Самоквасова² та О. О. Бобринського³, без видання речей. В дослідженнях, присвячених скіфській культурі, про неї згадується лише мимохідь серед інших пам'яток Полтавщини. В археології не встановився певний погляд щодо значення цієї пам'ятки в ряді інших пам'яток Скіфії і навіть щодо її датування.

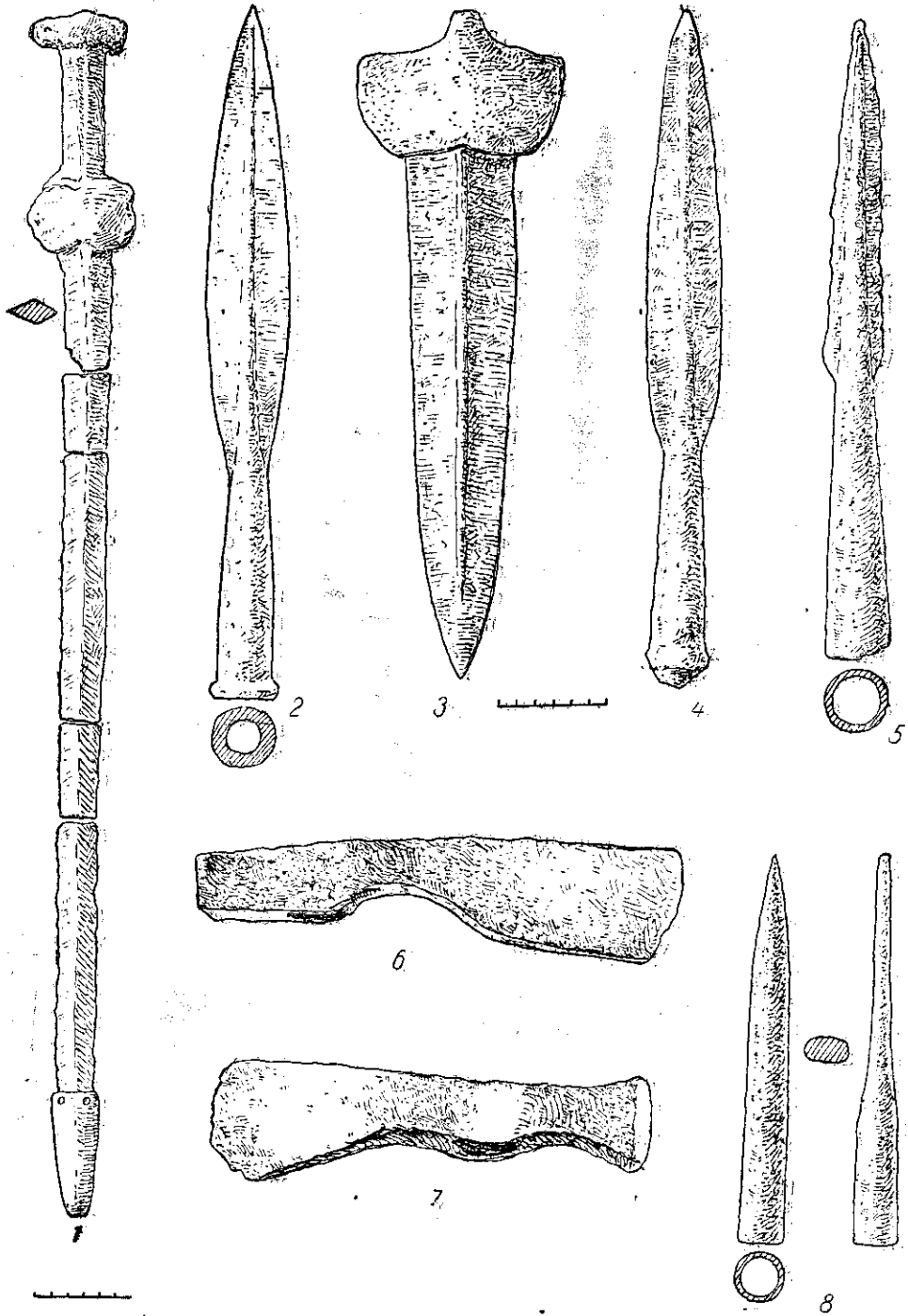
Так, автор розкопок Д. Я. Самоквасов вбачав у Старшій Могилі пам'ятку сарматського періоду і датував її I ст. до н. е.⁴ М. І. Ростовцев відніс цей курган до групи пам'яток IV—III ст. до н. е. — пере-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могили Русской земли, М., 1908, стор. 98.

² Там же, стор. 96.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, стор. 166.

⁴ Труды VIII АС, IV, стор. 155.

Предмети озброєння з Старшої Могили: 1 — залізний меч з бронзовим наконечником піхов; 2; 4; 5, 8 — залізні наконечники списів; 3 — залізний меч; 6—7 залізні бойові сокири.

хідного часу від скіфського до сарматського періодів — і поставив його в один ряд з курганом № 2 з урочища Стайчин Верх, що дав нібито „зовсім такий же інвентар“¹. О. А. Спицин на підставі виділених ним ознак архаїчного періоду розглядає курган Старша Могила серед пам'яток VI—V ст. до н. е.² Б. З. Рабинович датує цей курган не пізніше як V ст. до н. е.³ і, нарешті, Б. М. Граков визначає час Старшої Могили VI ст. до н. е.⁴

У цих суперечностях щодо датування кургана Старша Могила відбився різний методичний підхід до вивчення скіфських пам'яток та різне розуміння скіфської архаїки вищеназваними авторами.

М. І. Ростовцев не зміг правильно пояснити походження цієї пам'ятки, в якій не було юхідних та грецьких речей, які він вважав основою скіфської культури. Недооцінка ролі місцевого елемента була, як відомо, причиною багатьох помилок, припущених ним при визначенні ряду ранньоскіфських пам'яток, помилково віднесених до пізнього часу. Метод і концепція, якими керувався М. І. Ростовцев, негативно відбилися і на визначенні історичного місця кургана Старша Могила.

Більш правильним є датування О. А. Спицина, який вважав, що скіфську культуру відбивають не ірано-грецькі елементи, а маса місцевого рядового матеріалу, на підставі якого він встановлював ознаки, що відповідали певним хронологічним періодам.

Б. М. Граков⁵ та Б. З. Рабинович⁶ виробили основи нової методики вивчення пам'яток скіфського періоду. В світлі цих досліджень скіфська архаїка здається нам зовсім іншою, ніж її уявляла буржуазна археологія. Отже, радянські вчені довели, що основу скіфської архаїки становлять не чужі елементи, привнесені іранськими завойовниками, а масовий місцевий матеріал, який належить до творчості древнього аборигенного населення. Відповідно з цим було істотно переглянуто багато датувань, висунутих М. І. Ростовцевим.

Розмір курганного насипу, величина та обладнання могили, кількість та підбір похоронного інвентаря свідчать про те, що, незважаючи на відсутність скарбів, Старша Могила є не рядовим похованням, а усипальною особою, що займала високе суспільне становище.

На жаль, могила виявилася трохи зруйнованою грабіжниками, проте більша частина інвентаря збереглася і значна частина його лежала *in situ*.

Тут ми зустрічаємо й повний набір скіфського озброєння, і численні речі кінського убору, і похоронний посуд, — тобто все те, що становить звичайний вміст скіфських гробниць. Набір інвентаря настільки повний, що мимоволі виникає запитання, що саме було украдено грабіжниками. Можна припустити, що найшвидше це могли бути прикраси убору похованого, які вони винесли разом з верхньою частиною трупа. Проте ніяких натяків на існування цих прикрас хоча б у вигляді уламків, що розкришилися, та загублених речей виявлено не було. Привертає увагу те, що зброя та речі кінського убору, які в скіфів звичайно багато при-

¹ М. І. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 518.

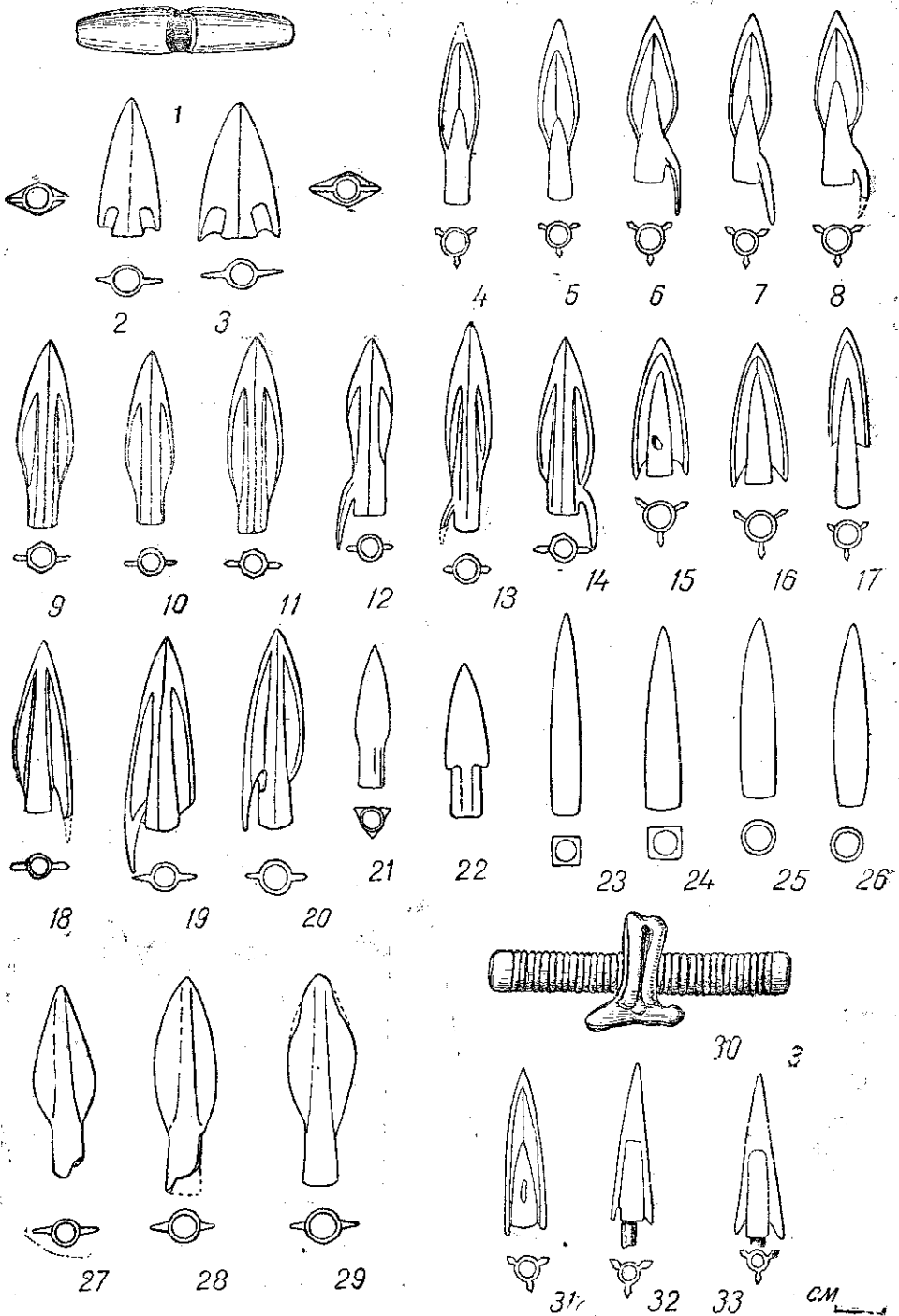
² А. А. Спицин, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 121.

³ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, Советская археология, I, 1936, стор. 92.

⁴ Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КС ИИМК, вып. XXII, стор. 40.

⁵ Б. Н. Граков, Древности Яблововской курганной группы из собрания Д. Я. Самоквасова, Труды секц. археологии РАНИОН, т. II, стор. 69.

⁶ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, Советская археология, т. I, 1936, стор. 79.

1 — кістяна застібка першого сагайдака; 2—22 — бронзові наконечники стріл першого сагайдака; 23—26 — кістяні наконечники стріл першого сагайдака; 27—29 — залізні наконечники стріл першого сагайдака; 30 — бронзова застібка другого сагайдака; 31—33 — бронзові наконечники стріл другого сагайдака.

якшались; в цьому похованні дуже прості й нічим, крім кількості, не відрізняються від речей, що знаходять у звичайних рядових похованнях.

Пограбування, можливо, відбулося через чималий час після поховання, коли труп розклався і легко міг бути розчленованим. Очевидно, могила на цей час була заповнена землею, що й зберегло основну масу інвентаря від пограбування. Грабіжників цікавили, очевидно, лише певні цінності, а перержавіле залізо, кістяні вироби, нечисленні речі з бронзи не привернули їх уваги.

Так чи інакше, але в Старшій Могилі зберігся досить повний інвентар, який дає можливість судити про час та характер поховання.

Розглядаючи інвентар кургана Старша Могила, звернемося насамперед до набору наконечників стріл з першого сагайдака (з кістяною застібкою). Усі типи наконечників належать до ранньоархаїчного періоду. Це — овалнолистовидні дволопатеві втульчасті наконечники з шипом або без нього (табл. II, 9—14), овалнолистовидні трилопатеві (табл. II, 4—8), непрофільовані тригранні з втулкою (табл. II, 21, 22), трилопатеві з обрізаними кінцями граней у вигляді хвоста ластівки та скороченою втулкою (табл. II, 15, 16), дволопатеві шиполисті (табл. II, 18—20), залізні великі листовидні з втулкою (табл. II, 27—29), кістяні чотириграннопірамідальні (табл. II, 23, 24), округлоконічні (табл. II 25, 26).

Аналогії до всіх типів наконечників дають такі архаїчні пам'ятки Скіфії, як кургани біля станиці Келермесської, Цукур-Лимана, с. Сірогоз¹, час яких визначається початком VI ст. до н. е. Унікальним місцевим типом, що не має собі аналогій серед сагайдачних наборів Скіфії, є коротковтульчасті пірамідальноромбічні наконечники з виїмкою біля основи на боках граней і з кінцями, зрізаними врівень із втулкою (табл. II, 2, 3). Деяку далеку, очевидно, чисто типологічну схожість з ними мають лише кістяні черешкові наконечники стріл Старшого Каширського городища².

Цілком відповідають вищенаведеній даті і ряд інших предметів озброєння та кінського убору. Короткий скіфський меч-акінак (табл. I, 3), так званий „кинджал“, з Старшої Могилы щодо форми, розміру, характерного перехрестя ефеса найбільше нагадує мельгунівський та келермесський мечі, а також меч, зображений на золотій пластинці аму-дар'їнського скарбу³.

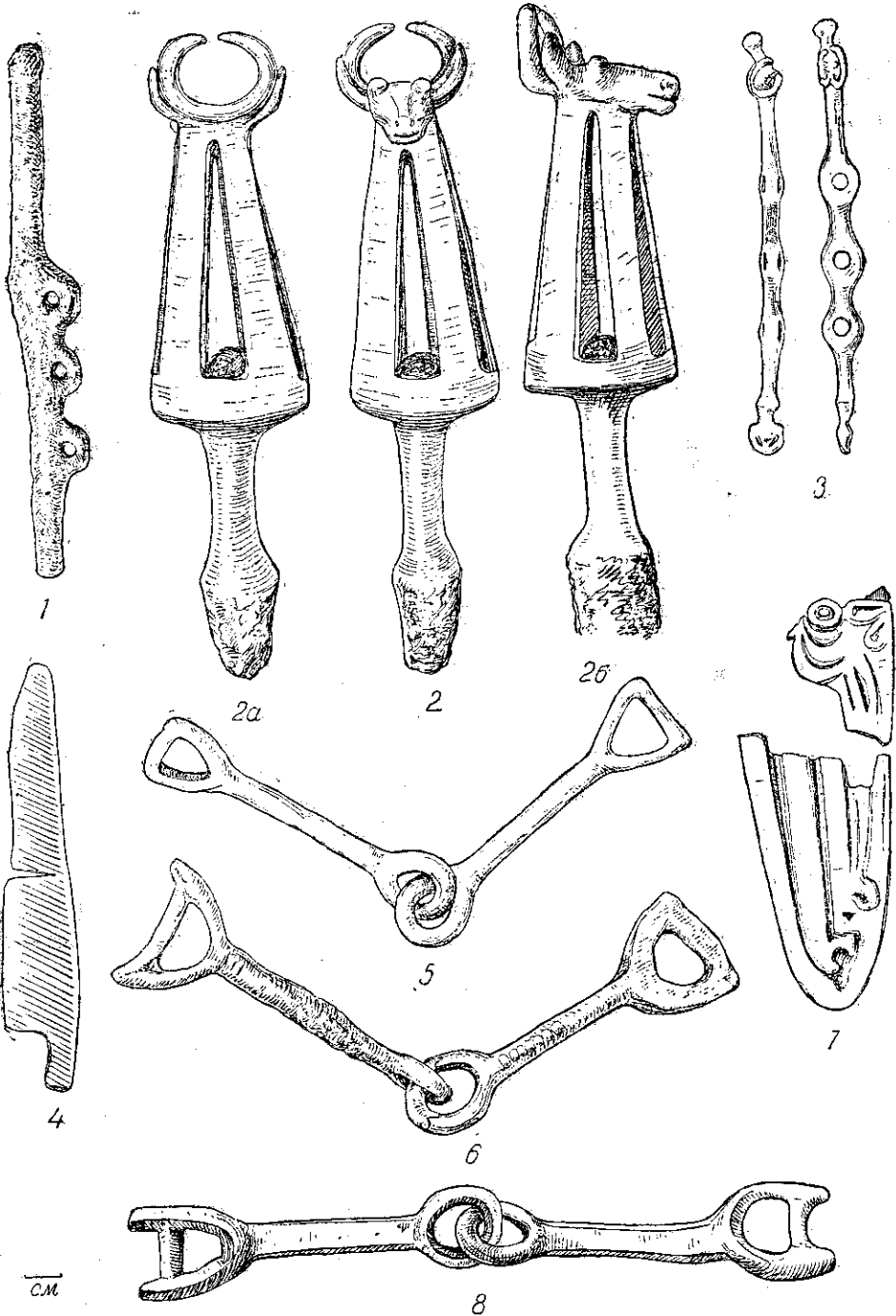
Меч кургана Старша Могила, на відміну від мельгунівського та келермесського мечів, не був багато прикрашений. Рукоятка (можливо, з дерева) не збереглася; піхви були дерев'яні, обтягнуті шкірою і не мали бокового виступу. Нижній кінець піхов був прикрашений лише бронзовим наконечником (табл. III, 7) із зображенням на ньому вухастої голови тварини (з оком у вигляді двох концентричних кружечків) на довгій шиї, яка переходить у витягнуту частину, що закінчується чимось подібним до конита. Другий довгий вузький залізний меч з цього поховання (табл. I, 1) не має прямих аналогій, але, зважаючи на серцеподібне перехрестя ефеса та поперчну перекладину верхнього кінця рукоятки меча, його можна віднести до ранніх скіфських мечів.

Чималий інтерес становлять дві залізні бойові сокири. Одна з них належить до типу клиновидних сокир, які розширюються від леза до

¹ P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. I, II.

² В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, вып. 85, стор. 23, рис. X, 14.

³ И. И. Толстой, Н. В. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПб, 1889, вып. II, стор. 50, рис. 35.

1 — залізний псалій; 2 — бронзове навершя; 3 — бронзові псалії; 4 — залізний ніж; 5, 6, 8 — бронзові вудила; 7 — бронзовий наконечник піхов короткого меча.

обуха (табл. I, 6). Обух з отвором для насаду має прямокутний обрис. Лезо пряме, верхній бік обуха плоский, нижній має невеликий перегин при переході леза в обух. Друга сокира (табл. I, 7) — трохи менша від першої. Ця сокира за типом ближча до сокири-молота з лезом, що поширюється і овально заокруглюється біля нижнього кінця, з виділеною ударною тильною частиною і найбільшим потовщенням в місці отвору для насаду.

Про древність цього виду зброї та про її велике значення в житті скіфів свідчить легенда про походження скіфів, переказана Геродотом. За цією легендою, серед священних золотих предметів була і сокира¹.

Територією поширення залізних бойових сокир у Скіфії був переважно Лісостеп, а також Прикубання, Крим, Тамань. Особливе скупчення їх спостерігається в Посуллі, де було знайдено 20 бойових сокир, тобто майже у два рази більше, ніж на решті території Скіфії часів Геродота. З Посулля ж походять невеликі, художньо оформлені у звіриному стилі сокири (які є не так бойовою зброєю, як воєнною прикрасою і символом влади²), а також відома золота бляшка із зображенням скіфського „царка“, що сидить, держачи в одній руці ритон, а в другій — жезлоподібну сокиру, схожу на вищезгадані сокири³. Залізні бойові сокири зустрічаються переважно в ранніх курганах, хоча й доживають аж до кінця скіфського часу.

Три залізні наконечники списів (табл. I, 2, 4, 5) належать до найбільш раннього типу листовидних з трубчастою втулкою, що входить у плоску лопать пера й становить її середню грань. Наконечники списів подібної форми, що походять з ранніх скіфських курганів, відомі як залізні, так і бронзові⁴. Четвертий наконечник списа (табл. I, 8) являє собою сплющено-загострений залізний насад на кінці ратища, своєрідний спис без пера, нібито прототип дротика.

До ранньоархаїчного періоду належить і ряд речей кінського убору: три пари бронзових вудил з двох з'єднаних кільцями стрижнів, що закінчуються петлями у вигляді стремена. Не вдаючись до детального аналізу цих речей, відзначимо, що бронзові вудила з кургана Старша Могила мають деякі варіанти у формі кінцевих петель та стрижнів: перша пара (табл. III, 5) має округлі в перетині гладкі бронзові стрижні та трикутні петлі без кінцевих виступів; друга (табл. III, 8) — гранчасті стрижні й петлі у вигляді стремена з дуже виступаючими кінцями; в третій парі (табл. III, 6) петлі різні — ліва (на рисунку) з виступаючими кінцями, права без них. Усі варіанти цього типу вудил мають численні аналогії в скіфських курганах VI ст. до н. е. на Прикубанні та Правобережжі Дніпра⁵.

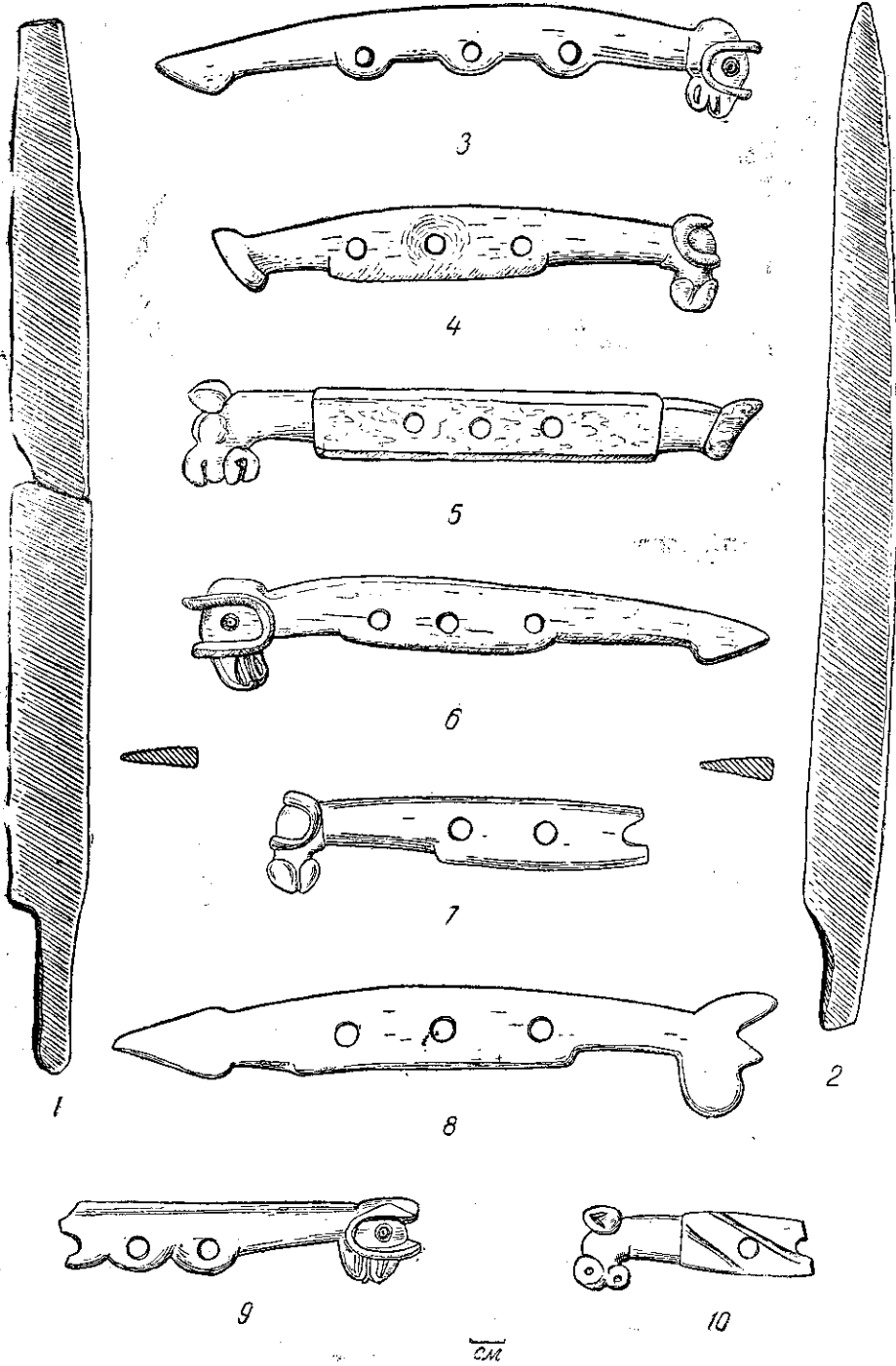
¹ Геродот, IV, 5.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, т. III, табл. XI, 1, 2.

³ Курган біля с. Оксютинців, розкопки С. А. Мазаракі 1905 р., Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14, рис. 2, 13.

⁴ Курган № 344 біля с. Ковалихи, А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, т. III, табл. II, 8.

⁵ Кургани біля ст. Келермесської (ОАК, 1904, стор. 86); курган біля ст. Костромської (ОАК, 1897, стор. 14, рис. 48); кургани № 2 і 15 на лівому березі р. Серебрянки (А. А. Бобринский, указ. твір, т. I, табл. V 10, 12); курган 183 на р. Тенетинці (А. А. Бобринский, указ. твір, т. II, табл. IV 7); курган біля с. Жаботина (Древности Приднепровья, вып. II, табл. XIV, 277); курган № 38 біля с. Гуляй-Города (А. А. Бобринский, указ. твір, т. I, табл. VIII, 18); курган № 471 біля с. Осатняжків (Журнал розкопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 рр., СПб, 1908, стор. 138); кургани № 453 і 460 біля с. Макіївки, розкопки М. Ю. Бранденбурга (там же, стор. 127, 130); курган № 346 біля с. Орловець (А. А. Бобринский, указ. твір, т. III, стор. 20) та ін.

1, 2 — бронзові ножі; 3—10 — кістяні псалії.

Залізні вудила, яких знайдено 13 пар, належать до звичайного типу вудил із загнутими у петлю кінцями.

Ці вудила відомі в скіфських похованнях з ранньоархаїчного періоду, де вони часто трапляються разом із бронзовими (станіці Келермесська та Костромська, Ульяновський аул).

Разом з вудилами знайдено 13 пар псалій; серед них пара бронзових у вигляді прямого плоского стрижня з округлими потовщеннями в місцях отворів. Один кінець оформлений у вигляді голівки барана, другий — у вигляді копита (табл. III, 3). Друга пара залізних псалій (табл. III, 1) належить до дуже поширеного в ранній період типу прямого псалія з трьома петлями й кінцем, що закінчується потовщенням у вигляді шишечки. Найближчі аналогії ми знаходимо в тому ж Келермесському, а також в інших ранніх курганах¹. Інші 11 пар псалій з цього поховання були кістяні, з трьома отворами або петлями, прикрашені різьбленням у звіриному стилі — голівками барана й вухатого звіра котячої породи з одного кінця і кінським копитом — з іншого (табл. IV, 3—10). На псаліях помітно сліди тривалого користування (залощена поверхня біля середнього отвору). До речей кінського убору належать також 30 кістяних стовпчиків у вигляді циліндрів або кубиків з отворами, крізь які проймалися ремені, що перехрещувалися (табл. V, 13—17).

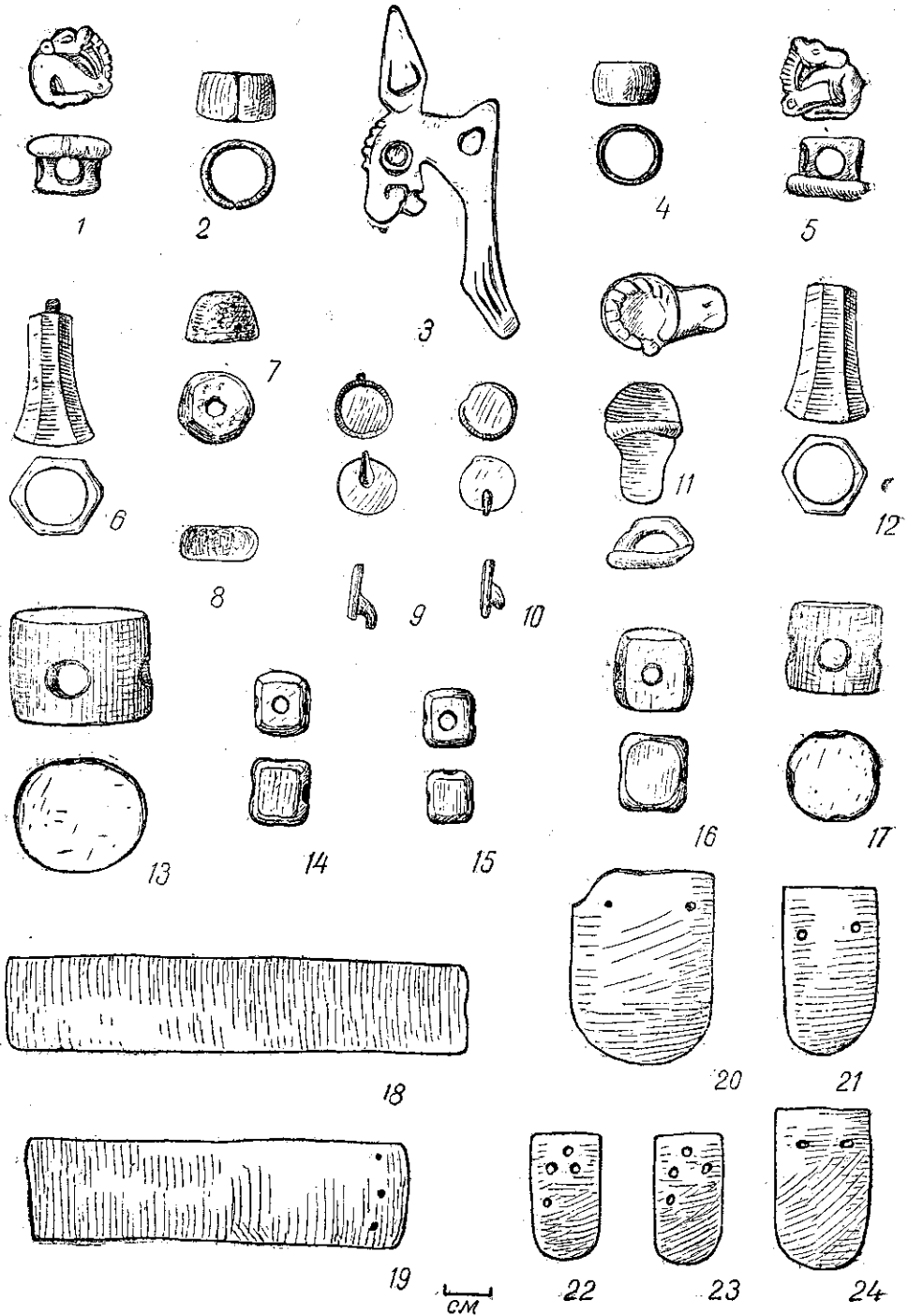
Речі з кості, зокрема псалії описаних типів, є характерною особливістю ранніх скіфських пам'яток VI ст. до н. е. лісостепової смуги та Прикубання². Скіфські ж пам'ятки басейну р. Сули в усьому Лісостепу відзначаються великою кількістю і різноманітністю кістяних виробів, їх широким застосуванням та високою технікою вироблення. З кості виготовлялися не тільки псалії та пряжки для вуздечкових ременів, але й наконечники стріл, шитки для панцирів, оздоблення налуччя, рукоятки, гребені.

Бронзові речі та прикраси кінського убору кількісно поступаються кістяним. Серед них можна відзначити бронзові бляшки у вигляді голови барана з вушком ззаду (табл. V, 11); вісім бронзових стовпчиків, прикрашених бляшкою із зображенням коня з підібганими ногами і повернутою на спину мордою, причому у чотирьох стовпчиках зображення голови тварини повернуто шворуч, у решти — ліворуч (табл. V, 1, 5). Б. З. Рабинович звернув увагу на схожість їх із зображеннями на ручках архаїчних дзеркал³. Таке трактування зображень трав'яних тварин,

¹ Пор. залізні псалії з кургана № 8 на лівому березі р. Серебрянки (А. А. Бобринський, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПб, 1894, табл. VII, 3); курган № 383 біля с. Грушківки (ИАК, вып. 4, стор. 42); кургани № 4, 10 в урочищі Скороборі і курган № 10 з Саранчевського поля (Труды XIV АС, т. III, стор. 141, 143, 133, матеріали зберігаються у ГИМ); курган № 406 в урочищі Горячезе (ИАК, вып. 14, стор. 32); курган № 448 біля с. Журівки (ИАК, вып. 17, стор. 95).

² Кургани № 38, 40 біля с. Гуляй-Города (А. А. Бобринський, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПб, 1894, табл. XI, 2, 5, 9, 10, 12, 19); курган № 346 біля с. Теклина (А. А. Бобринський, указ. твір, т. III, табл. VIII, 1, 2); кургани № 1 біля с. Райгорода (Древности Приднепровья, вып. III, табл. XLVIII, 528); курган № 432 в с. Расправі (ИАК, вып. 17, стор. 33, рис. 76); курган № 447 біля с. Журівки (ИАК, вып. 17, стор. 94, рис. 32—34); уламки кістяних псалій були знайдені на Більському та Немірвському городищах. Кістяні голівки тварин, близькі стилем зображення до таких же знахідок з кургана Старша Могила, знайдені в курганах біля ст. Келермесської (ОАК, 1904, стор. 91, рис. 145—149, б, стор. 94, рис. 155—160).

³ Советская археология, I, 1936, стор. 92.

1—12 — бронзові приналежності кінського убору; 13—17 — кістяні приналежності кінського убору; 18—24 — частини панцира.

як відомо, є одним з найбільш ранніх у скіфському звіриному стилі¹.

Цінною є знахідка бронзового масивного налобника з головою вухатого звіра (табл. V, 3). Бронзові налобники із звіриними головами дуже поширені в кінських уборах пізнішого періоду, проте місцевий звіриний стиль цього часу має ознаки часткового грецького впливу. На налобнику ж з головою вухатого звіра звіриний стиль збережений в первісній чистоті. Подібний налобник був знайдений у межах Роменської групи скіфських пам'яток і виданий серед депаспортизованих знахідок С. А. Мазаракі². Інший, близький до цього налобник походить з одного раннього кургана біля с. Грушівки³. Очевидно, бронзові прикраси цього типу, які поширилися в пізніші часи, беруть свій початок в архаїчному періоді.

Інтересною частиною інвентаря кургана Старша Могила є бронзові прорізи наверх грушоподібної форми з чотирма прорізними отворами, прикрашеними зверху голівкою круторогого бика (табл. III, 2). Нижня частина наверх за допомогою втулки була з'єднана з довгим залізним стрижнем, який служив для скріплення наверх з ратищем, від якого збереглися сліди перегнилого дерева. На залізних стрижнях помітні сліди тканини. Питання про призначення та використання скіфських наверх залишається поки що не з'ясованим. Висловлювалися припущення, що вони служили як воєнні стандарти типу бунчуків або як частини похоронної колісниці чи переносного балдахіна. В усякому разі їх зв'язок з культовими церемоніями й особлива роль у похоронному обряді очевидні.

Посулля є основним і поки що єдиним центром скупчення знахідок наверх у лісостеповій смузі, яких знаходять по два й по чотири екземпляри в багатих чоловічих похованнях. Усього тут відомо 12 таких знахідок із загальною кількістю в 33 екземпляри⁴. Для порівняння відзначимо, що в усій масі скіфських поховань тясминської групи була знайдена всього одна пара залізних наверх без зображень у звіриному стилі⁵.

Майже всі наверх, виявлені у Посуллі, належать до одного типу порожнистого прорізного бубонця, увінчаного зверху голівкою або фігуркою тварини чи птаха (бик, олень, вухатий звір, грифон, орел, качка), насадженого на жердину за допомогою втулки або стрижня. Іноді шумова дія наверх підсилювалася підвісними бронзовими дзвониками.

¹ Пор. золоті бляшки з кургана № 35 біля с. Бобринці (А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, табл. XVIII, 8), золоту бляшку з кургана № 524 біля с. Жаботина (ИАК, вып. 60, стор. 2, рис. 2), золоту пластинку з кургана біля с. Пруси (Древности Приднепровья, вып. II, табл. VIII, 448), золоту бляшку з кургана № 366 біля с. Теклина (А. А. Бобринский, указ. твір, т. III, табл. VI, 1, 3), зображення горних козлів на золотих піхвах меча з кургана біля х. Шумейка (Древности Приднепровья, вып. III, табл. XLV, 461), зображення козлів на рукоятці мельгунівського меча (МАР, № 31, СПб, 1911, табл. III, 2), золоті бляшки на сагайдаку з Витової Могили ESA, VII, 1932, стор. 96, рис. 12) і т. ін.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, табл. X, 6.

³ Курган № 383, ИАК, вып. 4, стор. 42, рис. 15.

⁴ У курганах біля с. Оксютинців (Древности Приднепровья, вып. VI, табл. I, 436); в курганах біля с. Вовківців № 1, (указ. твір, вып. II, табл. XI, 224); № 476, 477 (там же, вып. VI, табл. I, 433—435; А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПб, 1894, табл. IX, 1—5, табл. XVIII, 5) та інших.

⁵ Курган № 407 біля с. Журавки, ИАК, вып. 14, стор. 34, рис. 78.

Найближчими аналогіями до посульських наверх є наверх з ранньоскіфських поховань Прикубання (біля ст. Келермесської, Ульського аулу, околиць Майкопа) ¹.

Більшість кубанських наверх також являють собою порожністі прорізні бубонці із втулками або стрижнями для насадження й фігурками або голівками тварин зверху. Щодо форми, техніки й стилю зображень посульські й кубанські наверх дуже близькі. Зокрема як аналогії для наверх із кургана Старша Могила можна вказати на наверх з голівкою бика з Ульського аулу.

За припущенням О. О. Іессена, численні ранні бронзові вироби, знайдені на Середній Наддніпрянщині, походять з Північного Кавказу². До них належать, наприклад, вищезгадані наверх, удила із „стременом“, деякі бляхи від кінської збруї тощо. В усякому разі, основні типи ранніх бронз і деяких видів залізних виробів (залізні псалії) з архаїчних поховань Посулля і, зокрема, з Старшої Могили мають найближчі аналогії в інвентарях ранніх поховань Прикубання (станіці Келермесська, Костромська, Ульський аул).

Крім цього є ще ряд інших даних, які свідчать про наявність древніх постійних зв'язків північнокавказьких центрів з областю Посулля. Згадаємо знахідку бронзової кобанської сокири біля Лубен³. Намиста з численних дрібних пастових бусин у вигляді каблучок, що часто зустрічаються в ранніх похованнях Посулля, відомі з знахідок у Келермесському та Моздокському могильниках⁴.

З решти інвентаря інтересні два великі бронзові литі ножі, знайдені у насипі, культове значення яких безсумнівне. Крім Старшої Могили, бронзові ножі, що лежали також попарно, виявлені в кургані № 5 біля с. Бересняги⁵, кургані № 8 групи Частих Курганів⁶, кургані біля с. Мошки поблизу Черкас⁷, курган ф біля с. Марициного⁸. Парність знахідок і застосування бронзи для виготовлення ножів (звичайні ножі виготовлялись тоді з заліза) свідчать про їх ритуальне призначення.

На жаль, залишається нез'ясованим, що являє собою єдина знайдена в похованні посудина, яку Д. Я. Самоквасов називає амфороподібною і порівнює її з амфорами, знайденими біля с. Попівки. В колекції Д. Я. Самоквасова ця посудина не збереглася, і використати цей важливий матеріал для характеристики пам'ятки неможливо.

Цілком суперечать усьому комплексу похоронного інвентаря набір наконечників стріл другого сагайдака з бронзовою застібкою, в якому міститься 93 бронзові наконечники стріл. Усі вони належать до одного типу (табл. II, 31, 33): тригранні, вишукано видовжені, з опущеними врівень із втулкою загостреними кінцями граней, з овальними або прямокутними поглибленнями по боках. Наконечники цього типу, як

¹ ОАК, 1904, стор. 86 і сл.; ОАК, 1908, стор. 118; ОАК, 1909—1910, стор. 149, А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, стор. 66, рис. 20.

² А. А. Иессен, Прикубанский очаг металлообработки во второй половине II, начале I тысячелетия до н. е., КС ИИМК, вып. XVIII, стор. 18 і сл.; Греческая колонизация северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 49.

³ Труды VIII АС, т. IV, табл. LXXXII, 57.

⁴ Б. Б. Пиотровский, А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л., 1940, табл. V.

⁵ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПб, 1894, табл. XIX, рис. 9.

⁶ Советская археология, VIII, стор. 34, рис. 22.

⁷ ОАК, 1894, стор. 3.

⁸ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Praehist. Zeitschr. V, 1913, стор. 15, рис. 12.

відомо, з'являються у ранньокласичний період і дуже поширюються протягом розвиненого класичного і ранньоелліністичного періодів.

Слід відзначити, що типи наконечників стріл першого і другого сагайдаків не змішуються між собою: у другому сагайдаку не було жодного наконечника тих ранніх типів, які були виявлені у першому сагайдаку.

Але якщо набір першого сагайдака цілком відповідає всьому іншому інвентарю, то наконечники стріл другого сагайдака не мають з ним нічого спільного. Це примушує нас поставити питання про випадковість другого сагайдака у цьому похованні. Можливо, він потрапив у могилу з іншого, пізнішого поховання, зруйнованого під час пограбування або розкопок Т. В. Кибальчича. Не виключена можливість, що під час інвентаризації та камеральної обробки збірки Д. Я. Самоквасова була припущена помилка. Так чи інакше, ми не можемо віднести цей сагайдак до основного поховання і брати його до уваги при датуванні пам'ятки.

Увесь основний інвентар кургана Старша Могила (крім другого сагайдака) дає дуже повне сполучення характерних ознак похоронних комплексів архаїчних скіфських пам'яток (бойові сокири, прорізні наперся, кістяні речі від кінського убору).

Порівняльний аналіз дає можливість пов'язати курган Старша Могила з рядом найважливіших ранніх пам'яток скіфської культури, серед яких особливо виразно встановлюються паралелі і зв'язки з келермесськими курганами. Ці зв'язки визначають час цього кургана в межах першої половини VI ст. до н. е.

Своїм значенням курган Старша Могила може бути порівняний із відомим мельгунівським курганом на Правобережжі, бо обидва кургани були явищами одного й того ж історичного порядку.

До цього ж часу належать численні рядові поховання Посулля, що датуються на підставі того ж стійкого комплексу архаїчних ознак, які характеризують курган Старшу Могилу і становлять разом з ним велику групу пам'яток скіфської архаїки.

Близький щодо часу також другий „царський“ курган біля х. Шумейка на Посуллі¹, час якого засвідчений знахідками денця чорнофігурного кіліка² та меча із золотою обкладкою піхов і рукояті³, близького до мечів мельгунівського і келермесського курганів і Томаківської Могили. З Старшою Могилою курган біля х. Шумейка пов'язаний набором кістяних псалій при залізних удилах⁴ і залізними бойовими сокирами⁵. Чіткість і витриманість архаїчних ознак в інвентарі Старшої Могили дає можливість припускати, що ця пам'ятка трохи старша від кургана біля х. Шумейка, що відноситься швидше до другої половини VI ст. до н. е.

Інвентар кургана Старша Могила, який складається переважно з предметів озброєння та кінського убору, а також величезні розміри курганного насипу дають можливість вбачати в похованій особі видатного племінного вождя — воєначальника.

Від поховань представників скіфської аристократії, розташованих у південніших районах, а також від пізніших місцевих поховань курган Старша Могила відрізняється повною відсутністю будь-яких цінностей у вигляді виробів із золота та золотих прикрас на зброї та кін-

¹ Древности Приднепровья, вып. III, стор. 7.

² Там же, вып. II, табл. XXXV, 808.

³ Там же, вып. III, табл. XLV, 461.

⁴ Там же, табл. XLIX, 528; табл. L, 530.

⁵ Там же, табл. XXXVIII, 170.

ській збруї. Це „царське“ поховання виділяється з числа одночасних місцевих поховань простих воїнів не розкішно бойового спорядження, а лише його кількістю.

Ця обставина дуже важлива у з'ясуванні розвитку суспільних відносин у племен лівобережного Лісостепу за ранньоскіфських часів. Очевидно, в племені, що жило на Посуллі, розвиток майнової диференціації трохи затримався порівняно з племенами Правобережжя, Степу та Прикубання і не відбився ще в зосередженні багатств у руках родоплемінної верхівки. Пояснюється це незначним розвитком товарних відносин, територіальною замкненістю, що обумовлюється віддаленістю від Причорномор'я, де в ту добу прокладалися шляхи греко-скіфської торгівлі.

Багатства суспільства, якими були поголів'я худоби й, можливо, оброблювана земля, і далі залишалися у власності роду. Майно, що зосереджувалося у представників племінної знаті, не набуло ще вигляду скарбів, нагромаджених внаслідок обміну продуктів місцевого виробництва на предмети імпорту.

Характерно, що вождь у Старшій Могилі похований один. Ми не маємо ніяких даних, які свідчили б про наявність тут супроводжуючих поховань підлеглих небіжчикові осіб. Це ж явище можна спостерігати і в інших „царських“ похованнях басейну р. Сули, таких як у кургані біля х. Шумейка, в оксютинському кургані № 2¹, вовківцевському кургані № 1². Навряд чи це можна пояснити простою випадковістю. Відомо, що людські жертвоприношення зустрічаються в багатих скіфських похованнях починаючи з дуже раннього часу. Очевидно, що в цій особливості обряду відбилися певні риси суспільних відносин у даного племені, які характеризувалися слабим розвитком патріархального рабства та сильними устоями родової демократії.

Пам'ятки Посулля пізнішого часу свідчать про значні зміни в економіці та суспільних відносинах, зв'язаних з розвитком обміну, ростом майнової нерівності, виділенням власності окремих родин і в першу чергу представників племінної верхівки.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

КУРГАН СТАРШАЯ МОГИЛА — ПАМЯТНИК АРХАИЧЕСКОЙ СКИФИИ

Резюме

Старшая Могила — крупнейший курган в Посулье (высота 21 м) — является одним из курганов огромного могильника Стайкин Верх у с. Оксютинцев близ г. Ромны.

При раскопках, произведенных в 1888—1889 гг. Д. Я. Самоквасовым, в этом кургане открыта большая гробница в виде бревчатого сруба, с погребением воина, сопровождавшегося большим количеством предметов вооружения и конского убора. Поскольку в кургане Старшая Могила не было найдено предметов восточного или греческого происхождения,

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, стор. 162.

² Древности Приднепровья, вып. II, стор. 6; А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, стор. 82.

в дореволюционной археологии установился взгляд на этот курган как на памятник поздне-скифского времени. Исследования советских ученых в области скифской архаики и изучение местного элемента как основы скифской культуры позволяют пересмотреть эту датировку.

Курган Старшая Могила по составу инвентаря находит себе ряд аналогий среди ранних скифских курганов Кубани и лесостепного Правобережья, в частности устанавливается ряд параллелей с келермесскими курганами. Сравнительный анализ позволяет отнести курган Старшая Могила к раннескифскому периоду и датировать его временем не позже первой половины VI в. до н. э. Наряду с признаками в материальной культуре, присущими скифскому архаическому периоду в целом, Старшая Могила обнаруживает ряд черт, характерных только для посульской группы скифских памятников (обряд погребения и устройство гробницы, железные боевые топоры, бронзовые прорезные наконечники, костяные принадлежности конского убора). Прослеживается и связь с Кубанью.

Размеры курганной насыпи и характер инвентаря Старшей Могилы дают основание предполагать, что тут похоронен выдающийся вождь одного из племен, живших на территории Посулья, а также сделать некоторые заключения об особенностях социально-экономического развития данного племенного объединения по сравнению с другими группами скифских племен на том же историческом этапе.
